

זיוה שמיר

המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן השיר שהסתתר בין הפתוביות על הפזמון האלתרמני המוקדם "תל אביב"

בעקבות פעולות הצלה שערך חוקר הקולנוע יעקב גרוס בשנת 2010 לשם חידושו של סרט התעמולה "לחיים חדשים" משנת 1934 (ייעוץ: אליהו הכהן), נחשפה תגלית בלתי צפויה. מתברר שביחד עם שלושת הפזמונים המופרים שחופרו לסרט זה – "שיר בוקר", "שיר הכביש" ו"שיר העמק" – חיבר אלתרמן פזמון נוסף בשם "תל אביב". פזמון זה הולחן אף הוא בידי דניאל סמבורסקי, כמו שלושת "אחיו" הידועים, אך הוא הסתתר כל השנים בין פתוביות הסרט, ודבר קיומו לא נודע.

שלושה מארבעת הפזמונים של הסרט היו אפוא לשירי זמר פופולריים – מופרים ואהובים – ואילו הרביעי שנחבא אל הכלים צלל לתהום הנשייה. כבר הזכרתי שלא גרם מזלו של הפזמון האלתרמני הנושן הזה: הוא נשאר מיותרם בקרן זוית גם לאחר שנחשף ונתגלה. כיום רק חוקרי התרבות הארץ-ישראלית בענפי הספרות והקולנוע עשויים למצוא בו עניין.

אף-על-פי שיש לו לחן שחובר למען הסרט "לחיים חדשים" ובוצע בסרט, סיכוויי להיכנס ל"מחזור הדם" של הזמר העברי ולהתפרסם כמו שלושת "אחיו" הגדולים בטלים בשישים. עת לכל חפץ, והפזמון "תל אביב" איבד את "המומנטום" שלו (למען האמת, גם הלחן של סמבורסקי לשיר זה איננו ממיטב לחניו). הפזמון "תל אביב" אינו כלול כמובן בשני הכרכים של "פזמונים ושירי זמר" בעריכת מנחם דורמן, שיצאו לאור לפני חישופו, אך הוא כלול באתר "זמרשת" (פרויקט חירום להצלת הזמר העברי המוקדם), ואלה מילותיו:¹

אֶרֶץ מְשֻׁפָּלָה	עִיר הָאֲזִינִי
אֶרֶץ נִדְחָה	פֶּה הַשְׁתַּטָּח
חֹל וְגַמְלָה	עֶדֶר חֲמִסִּינִים
יָם וְקִדְחָה.	עֵז וּבֹטָח
	אֶת הַחֹלּוֹת כָּאֵן רוּחַ הַנִּיעָה
מִי זֶה יָדַע מְדוּעַ וְלָמָּה	נוֹמוֹ נָא, נוֹמוֹ, אִישׁ לֹא יִפְרִיעַ
כֹּה עֲצוּבָה אֶת בֵּת לֹא רָחֲמָה	עַד שְׁאֲמָרְנוּ בּוֹא נְבוֹאָה
עַד שְׁאֲמָרְנוּ בּוֹא נִלְכָּה	שִׁיר מִחֲנִנּוֹ עֵז וְגִבּוֹהַּ
עוֹרָה הַחֹל כִּי מָלֵט עָלֶיךָ	לֵהָב וְנִחֲשֶׁת
	רֵהָב חֲרֻשֶׁת
אֶבֶן וּמָלֵט	כָּכָה נִכְפַּשׁ אֶת שׁוֹר הַמִּדְבָּר
יָד מִתְּבַרְזָלָה	כָּכָה מוֹטוֹר סוֹבֵב
דֶּרֶךְ נִסְלָלָה	כָּכָה קִיטוֹר צוֹרֵב
עִיר שָׁרָה שִׁיר	הִי גִלְגָּלִים
	גֵּל וְגִלְגָּל וְגִיל
	קֵל הָעֶמֶל, קִלִּיל
	הוּא עֲמָלְנוּ פְּלִי עַל כְּבָלִים
אֶנּוּ נִצִּיב	אֶרֶץ מְשֻׁפָּלָה
קִיר וְחוֹמָה וְתֵל	אֶרֶץ מוֹלָדָה
עִיר לְאַמָּה וְאֵל	זֶרֶעַ גּוֹאֲלָה
עִיר לְתַפְאֲרָה הִיא תֵּל אָבִיב.	לֶךְ מִיַּעֲדָה
	עוֹרִי, מִנְעִי נָא עֵין מִדְמַעַ
	אֲנִי הַתְּחַלְנִי אֵף נִסְיָמָה !

מבצעיו של השיר בסרט "לחיים חדשים" – רובם עולים חדשים – לא הבינו את התמליל, והמירו את ה"קדחת" ב"קרחת", את "גמלת" ב"גם מלט" (בתוכנייה נכתב בגרמנית: "Und Zement"); ואת "מתברזלת" המירו במילה חסרת משמעות ("מתברזרת"). לא מפליא הוא הדבר שהמקהלה ששרה את השיר הבינה במוזיקה יותר מאשר בתמליל שהונח לפניה: אף-על-פי שמדובר לכאורה בפזמון קל, ולא בשיר "קנוני", הטקסט האלתרמני כתוב באוצר מילים כלל לא פשוט. הוא מלחים אלה לאלה צירופי מילים מן המקורות הקדומים, מספרות ההשכלה ומשירי הזמר של תקופת חיבת ציון, ומצרפם אל יסודות מודרניים בתכלית.

כך, למשל, המילים "בת לא רחמה" אינן רומזות רק למקור המקראי (הושע א', ו'), אלא גם לשירו של יל"ג "אחותי רוחמה" (גם משום שיל"ג גם היה הראשון שחיבר שיר בשם "תל-אביב").

המילים "בואו נלכה" רומזות לתנועת ביל"ו – ראשי תיבות של "בית יעקב לכו ונלכה" (ישעיהו, ב', ה') – ולתחילת ההתיישבות בארץ ישראל.

המילים "עורה החול" מתכתבות עם המילים "עורו אחים" מן השיר הידוע שכתב המלחין א"צ אידלסון לרגל כניסת צבא אלנבי לארץ בעשור הראשון של העיר תל-אביב.

לשיר "תל אביב" עשויה להיות כיום חשיבות לא מבוטלת לחקר אלתרמן, כי בו נולדו שירים משירי "רגעים" ומשירי "כוכבים בחוץ" שבמרכזם תיאורים של הולדת הרחוב – שירים על בנייתו של בית חדש או על סלילתו של כביש חדש (כגון "הרוח עם כל אחיותיה", "יום הרחוב" ו"מערומי האש").

כמו ב"כוכבים בחוץ" אין השיר מייפה את העיר, או מפאר את המלאכה הנעשית בה, אלא מציג תיאור ריאליסטי, נטול מחלצות של הדר ותפארת, אך מוסתר מאחורי שבעה צעיפים של לשון פיגורטיבית נפתלת. הפזמון "תל-אביב" מתאר את העבודה הקשה הכרוכה בבנייתה של עיר, את הרעש והלכלוך ואת הבהמות המתעלפות בצמא. הוא מתאר את הקושי הפיזי הכרוך בבנייה, אך גם את תחושת ההקלה שחשים הבונים בידעם שאין הם עבדים ששוט הנוגש מונף על ראשם. בארצם הם בונים הם עיר בעבורם ובעבור ילדיהם, מבלי שמישהו ירדה בהם.

אם נפשיט את השיר האלתרמני הנידח הזה ממחלצותיו המטפוריות, הרי שנאמר בו בפשטות שהשרב הכבד רבץ על הארץ עד שבאו החלוצים ופתחו במלאכת הבנייה. ואולם, במקום אמירה פשוטה וישירה, מתואר כאן בעקיפין, באמצעות המילים "עדר חמסנים", עדר של בהמות משא – חמורים, סוסים או גמלים – שמביא על גבו את שקי המלט לבניין העיר ומשתטח בחמסין על החול החם בגרון ניחר מצמא. זוהי התשובה הארץ-ישראלית, הפשוטה והאנטי-הרואית, לתיאור המיתולוגי של ביאליק ב"מתי מדבר": "לא עדת פפירים ולבאים יכסו שם עין הערבה, [...] על יד-אגהליהם הקדרים מוטלים בחמה ענקים, / בין חולות המדבר הצהבים פאגיות לבטח ירצצו".

התיאור המטפורי של "עדר חמסנים", ההופך את השרב לעדר בהמות, הוליד תיאורים דומים ביצירתו המוקדמת של אלתרמן כמו, למשל, תיאורם של "חמורים [...] המומי שאון וציפי חמסין" (בשיר "שוק", "רגעים", א', עמ' 21). אפשר להשוותו גם לתיאור הרעשים הבוקעים ממפעלי התעשייה בתל-אביב, המדומים אצל אלתרמן לקולותיהן של הבהמות בטבע הפתוח: "תשמע את פתי-החרשת שלה / שואגים פגמוסים בחולה!" (בשיר "מאה ימים ליריד"; "רגעים", א', עמ' 295-294). מתיאור כזה נולדו אפילו תיאוריו של שיר "קנוני" כדוגמת "יום הרחוב" (מתוך "כוכבים בחוץ"): "עיר ואם [...] עם הפרד בחול את נופלת." מתברר אפוא שגם בשיר כה פשוט ונידח, שנשכח כל השנים בקרן זווית, יש יסודות אלתרמניים שלימים תפחו ונתפתחו לשירים האהובים של "כוכבים בחוץ", שלחם לא נס גם שמונים-תשעים שנה לאחר שנכתבו.

המילים והדימויים בפזמון הנידח "תל אביב" משקפים את סגנונו האסוציאטיבי הייחודי של אלתרמן, הניכר היטב כבר בשלב מוקדם זה של כתיבתו. אופיו המרדני של הסגנון מתבטא בהפניית עורף לכל צירוף כבול ולכל מליצה. במקום הצירוף הכבול "יום וקדם", מופיע כאן הצירוף הפרוע "ים וקדחת" (שבז' למילה "קדחת" יש הוראות אחדות: היא מציינת את מחלת המלריה שתקפה רבים מחלוצי העלייה השנייה, את החולות הקודחים מחום, ובלשון העגה מילה זו מציינת גם את המחסור והרעב של בוני העיר).

במקום לדבר על שפלת החוף, מתאר השיר "אָרץ מְשֻׁפֶּלֶת". שפלת החוף – ביחד עם המילים מתחומי חרשות הברזל ("יָד מְתַבְּרֶזֶלֶת", "לֵהֵב וּנְחָשֶׁת", "יָהֵב חֲרָשֶׁת") נקשרת כמובן לפלשתים, ומכאן קצרה הדרך לשורה: "עוֹרָה הַחֹל כִּי מָלֵט עֲלֶיךָ" (בדומה לפסוק המקראי "פְּלִשְׁתִּים עָלֶיךָ שְׁמֹשׁוֹן").

מתחוללת כאן מלחמה עזה בין בוני העיר לבין "שֵׁר הַמְּדַבֵּר", ואלה מבטיחים לכבוש את השממה ולהקים "עיר ואֵם". הצירוף הכבול "עיר ואֵם" אינו נזכר כאן, אך נזכרת כאן, אחת האימהות – רחל – שאלה פונה השיר במילים "מִנְעִי נָא עֵין מְדַמַּע" (והשוו: ירמיהו, ל"א, י"ד-ט"ו). הבנים ששבו לגבולם מארץ אויב יכבשו את "שֵׁר הַמְּדַבֵּר", ויפריחו את השממה.

הבטחה דומה השמיע שירו של אלתרמן "שיר הכביש", משירי הסרט "לחיים חדשים":

הָךְ, פְּטִישׁ, עֲלֶה וְצַנַּח !	
כְּבִישִׁי בְּטוֹן בְּחוֹל נִמְתַּח	הָךְ, פְּטִישׁ...
עוֹרֵי שְׁמָמָה, דִּינֶגֶד נִחְתָּךְ	
אָנוּ בָּאִים לְכַבֵּשׁ אוֹתָךְ !	דוֹד הַזֶּפֶת חֵם
	יָד נוֹטָפֶת דָּם ;
	פָּכָה בֶּן אָדָם
	בְּמַדְבֵּר נִלְחָם !
דוֹד בּוֹעֵר בָּאֵשׁ	הָךְ, פְּטִישׁ...
הַמְּכַבֵּשׁ כּוֹבֵשׁ	
הֶלְאָה, הֶלְאָה רֵשׁ,	
כּוֹחַ יֵשׁ וְיֵשׁ !	

כיבוש השממה נקשר כאן אסוציאטיבית לכיבוש הארץ, כנרמז מן המילים: "הַמְּכַבֵּשׁ כּוֹבֵשׁ [...] הֶלְאָה רֵשׁ" המזכירות את דברי העידוד של משה לעם לפני הכניסה לארץ ("עֲלֶה רֵשׁ [...] אֶל-תִּירָא וְאַל-תַּחַת" דברים א', כ"א), וכן את דברי יהושע לפני כיבוש הארץ בשירו של ביאליק "מְתִי מְדַבֵּר הַאֲחֵרוֹנִים", דברים ש"גם-הַמְּדַבֵּר הַנוֹרָא, הַמְּדַבֵּר הָרִיק, / עוֹנָה אַחֲרָיו: 'יִשְׂרָאֵל ! קוּם רֵשׁ !'"

המלחמה במדבר נקשרת כאן אסוציאטיבית בתיאור כבישתו של כביש ובאמצעות השורש כב"ש נקשר סיפורו של **כביש** בעיר העברית הראשונה לסיפור הישן-חדש של כיבוש השממה ושל **כיבוש הארץ** בימי יהושע בן-נון.

(1) את השיר "תל אביב" ניתן לראות בסרטון יו-טיוב על הסרט "לחיים חדשים" –

"תל אביב שיר נסתר של אלתרמן 1935": <https://www.youtube.com/watch?v=pQqw8js9RaI>

זיוה שמיר